

NORMATIVA MUNICIPAL SOBRE EL BESTIAR AL PAÍS VALENCIÀ MODERN.

La formació d'un peculiar equilibri entre agricultura i ramaderia

*Manuel Ardit
Universitat de València*

La ramaderia històrica del País Valencià ha rebut una atenció escassa per part dels investigadors, si fem excepció de la de les terres altes castellonenques a la Baixa Edat Mitjana, base de la brillant indústria llanera de la zona, objecte d'un intens tràfic comercial a la Mediterrània. Coneixem molt malament el volum de la ramaderia autòctona en els temps moderns, excepció feta del segle XVI, per al què disposem de les xifres del cens de 1550, fet a conseqüència del servei votat a les Corts de 1510, publicades de R. Garcia Càrcel (1977) i les parcials que proporciona Rafel Martí de Vicià a la seua Crònica. Coneixem també, de manera aproximada, l'evolució de la cabana ramadera, tant estant com transhumant, que hom pot estudiar a través del delme de carnatge recaptat per l'arquebisbat de València (J. CASEY, 1979 i 1982; M. ARDIT, 1987). Si hem de creure les dades del cens de 1550, sospitoses pel seu caràcter fiscal –corresponen als pobles que van contribuir al servei votat per les Corts d'aquell any–, la cabana valenciana era pròxima al milió de caps (978.937, segons la suma realitzada per R. Garcia Càrcel, 1977). Si afegíssem uns 150.000 caps de ramat foraster transhumant (una xifra conservadora per al segle XVI, com veurem més endavant), ens aproximariem a 1.200.000, quantitat gens menyspreable (encara que inclouria també cabrum i boví) si la comparem amb els dos milions i mig d'ovelles que controlava la Mesta castellana en aquell moment, sobre un territori molt més extens (J. P. LE FLEM, 1972). Si podem atorgar representativitat a l'evolució del delme de carnatge de l'arquebisbat de València, el que ens podem qüestionar, puix que no hi són representades importants comarques ramaderes –com els dos Maestrats i els Ports–, és la transcendència de la ramaderia valenciana, la qual, si bé d'una certa importància a la primera meitat del segle XVI, inicià una greu davallada en els anys seixanta del Cinc-cents, recuperant-se tan sols lleument des de 1740, però sense assolir, ni de bon tros, les cotes antigues.

Davant d'aquest panorama, pot hom qüestionar-se el grau de desenvolupament de l'agricultura valenciana, que, amb aquest estat de coses, devia patir una insuficiència crònica d'adobs. El tema és encara pràcticament sense estudis, però els pocs indicis disponibles indiquen que, almenys a les terres d'horta més riques, els llauradors valencians de l'Edat Moderna, i molt especialment els del segle XVIII i primera meitat del XIX, no patien excessivament aquesta insuficiència. Aquest resultat era, en part, conseqüència de la utilització intensiva de tota substància susceptible d'adobar els camps, però també del submi-

nistre constant del fem de la ramaderia estant i del deixat, als camps i als corrals o paridores, pels animals dels ramaders transhumants aragonesos i castellans, que visitaven regularment el territori valencià durant l'hivern (una síntesi en M. ARDIT, 1993, II, 50-75). No sabem pràcticament res del tema fins fa uns anys, però les investigacions recents de J. Piqueras i C. Sanchis (1990) i de J. L. Castan (1991) han permès de quantificar i precisar aquest fet. El volum de la transhumància a la batllia de València –que són les úniques ben documentades, en els anys que fins ara han estat reconstruïts– podem apreciar-lo pel quadre següent:

Entrades de ramats transhumants al País Valencià

1510	191.628 caps
1524	153.549
1532	160.558
1543	124.005
1558	146.886
1579	189.225
1582	173.559
1595	214.425
1607	164.212
1620-21	268.460
1628-29	219.722
1640	173.975
1648	244.178
1662	148.667
1679	80.359
1700	51.112
1705	60.261

(segons J. L. Castan, 1991)

Pràcticament durant tot el segle XVI i la primera meitat del XVII, la xifra de ramat transhumant fou entorn dels 150.000 caps anuals; s'inicià una decadència des dels anys vuitanta, que es consolidà a començaments del XVIII, però que no sabem si va tenir continuïtat, car la font fiscal en què es basen aquestes xifres va desaparèixer amb la instauració de la Nova Planta. Les dades delmals, de tota manera, semblen suggerir una recuperació des de la dècada dels quaranta. Podem fer uns càlculs molt grollers, però no pas irrealment. 100.000 ovelles sojornant durant 180 dies a les pastures valencianes podien deixar 180.000 Tm de fem, un cop barrejades les seues dejeccions amb palla, quantitat que valdria per tal d'adobar unes 9.000 Ha, aproximadament un 10 % de la terra de regadiu del país, que ha estat xifrada en 100.000 Ha per a finals del segle XVIII. Si suposem que la cabana estant arribava a 300.000 caps (xifra molt inferior a la de 1510), aquests haurien donat 1.080.000 Tm, puix que romanien al país els 365 dies de l'any, capaces d'adobar 54.000 Ha. La resta dels adobs necessaris havien de provenir dels corrals domèstics, jaços dels cucs de seda, adobs vegetals, marins, etc. He fet els càlculs, tot i assumint un adobat intens de 20 cargues de fem per fanecada (M. ARDIT, 1993, II, 65, n. 82) i una producció de fem, per animal i dia, d'un Kg, segons *l'Avance de la ganaderia en España*, de 1891, citat per J. L. Castan (1991, 53), mesclat amb palla en una proporció del 10%. L'extensió del regadiu a finals del segle XVIII prové de C. Melià (1978, 258). Aquestes xifres són una mica especulatives. Algunes són probablement inferiors a les reals, com la dimensió de la cabana estant, que probablement fou superior als 300.000 caps de mitjana al llarg dels segles XVII i XVIII, o la proporció de palla en el fem final, ja que la del 10% era la usada en la mescla dels excrements animals i l'alga, però no sabem si es feia igual amb la palla. En canvi, l'adobat de 20 cargues per fanecada és probablement exagerat, ja que era el requerit en el conreu del cacauet, i baixava

considerablement en altres, com la vinya, a la qual hom aplicava habitualment 10 cargues (M. ARDIT, 1992), i potser també en els arboris de regadiu, com la morera, o en el cas dels blats. No he considerat en absolut les terres de secà, ni tampoc els guarets o el fet que algunes terres, fins i tot de regadiu, no s'adobassen en ocasions o ho fessen mínimament.

De tota manera els números antecedents revelen la importància estratègica dels adobs animals en l'economia agrària del País Valencià de l'Antic Règim. Malgrat això, la normativa vigent durant els temps medievals i moderns tenia una clara orientació de defensa de l'agricultura en contra de la ramaderia, el que resulta contradictori amb la necessària complementarietat entre ambdues activitats. Això pot ser interpretat, i efectivament així ha estat fet en ocasions, com un signe més del caràcter primitiu i endarrerit de l'agricultura valenciana de l'Antic Règim. Aquesta afirmació patiria, entre altres motius, de la feblesa lògica d'una contradicció en els termes, perquè seria absurd defensar tan obstinadament dels atacs dels ramats una agricultura pobra i ineficient. D'altra banda, hi ha indicis sobrats per a afirmar que el sistema agrari valencià va ser, sobretot a la segona meitat del segle XVII i al XVIII, prou més desenvolupat i eficient d'allò que fins ara s'havia pensat (M. ARDIT, 1993, *passim*). De manera que, la normativa sobre els ramats, hem d'interpretar-la com un punt d'equilibri, atès per tal de conjuminar ambdós factors, el ramader i l'agrari, de forma que no entrassen en conflicte, tot i garantint el subministre necessari de fem animal. Per a una agricultura intensiva –com fou efectivament la valenciana durant els temps moderns, en línies generals–, els ramats eren alhora un perill i una necessitat. Un perill per a la delicada infraestructura del reg i un perill per als mateixos conreus, especialment per als d'horta i els arbustius i arboris. Una necessitat, també, per les raons evidents i conegudes, sobre les que ja he insistit. Hem de tenir en consideració que, excepte en alguns casos d'horta arbrats de regadiu, els camps del País Valencià no eren protegits per cap tipus de tanca o bardissa. L'única solució a aquest dilema fou l'efectivament posada en pràctica: restringir de forma decidida, i de vegades total, l'accés dels animals als camps, amb algunes excepcions, generalment regulades de forma molt detallada, circumscriuint el pasturatge a la muntanya i a les marjals, així com el pas dels ramats a les vies pecuàries. El ramat destinat a l'abastiment de carn a les viles i, en ocasions, el dels veïns, tenia terrenys especials de pastura, especificats i amollonats, dits bovalars. Aquesta idea ve reforçada pel fet que al segle XVIII, època d'indubtables progressos agraris, amb la informació disponible observem un enduriment de la normativa, i no pas una relaxació d'aquesta. Com que els excrements dels animals generalment no són dipositats als camps mateixos, –excepte en ocasions als guarets i a les vinyes en certes èpoques–, el fem s'amuntegava a les mallades i parideres de la muntanya o la marjal, esdevenint, en bona mesura, un producte comercial, malgrat que la seua escala espacial era reduïda (M. ARDIT, 1993, II, 56-57).

Una panoràmica de la normativa municipal

La normativa municipal valenciana, medieval i dels segles XVI i XVII, sobre el bestiar s'inspirava generalment en la regulació foral de la ramaderia, encara que en ocasions se separava d'aquesta, de vegades en temes de casuística local, però també de vegades agreujant les limitacions. Pertocant el segle XVIII, sembla observar-se un considerable enduriment, tant en les penes com en els entrebancs al pasturatge a les terres cultivades.

Els furs que tracten les limitacions de moviments dels ramats són, fonamentalment, uns pocs de Jaume I i la important sentència, sobre els emprius, de Martí I, del 1403 (Fur I, II, IX). Els furs del Conquistador (bàsicament el fur I, II, I i el I, II, IV) limitaven els animals que es podien tenir a l'horta a "*aquelles bèsties que hauran obs a laurar*", obligant, en els altres casos, que s'esmenés el mal a aquells que "*faran tala en blats o vinyes*". Aquesta circumstància, és a dir que es fes mal als conreus o a la infraestructura agrària, apareix re-

petidament a moltes ordinacions municipals, especialment a les més antigues, com a norma fonamental. La sentència sobre els emprius, de Martí I, concretà considerablement les disposicions inicials. Quedava prohibida l'entrada dels bestiaris en els camps conreats, "*lan-rats, plantats o panificats*", obligant a esmenar els danys causats als "*guarets, terres molles o caliuoses o en qualque partida*" (cap. VIII). A les altres terres, doncs, era permesa l'entrada, però s'havia de reparar el mal que es fes. Les terres molles eren aquelles que havien rebut un reg o pluja recentment, i les caliuoses eren les resseques. El ramat no podia entrar a les vinyes entre el 15 de febrer i el 15 d'octubre, i als olivars "*fructificants en què haya fruyt de olives*" des del primer de setembre fins al darrer dia de febrer (cap. X). Els bovalars dels pobles eren protegits contra l'ingrés de tota mena de ramat que no fos autoritzat a usar-los (cap. XIV). Finalment, un fur de Carles I prohibia l'entrada als rostolls "*mentre en aquells les dites garbes e fruyts estaran*" (Fur I, II, XIV). És a dir: impedia que els animals es menjassen les garbes encara no recollides d'un camp acabat de segar. La normativa municipal amplia considerablement la regulació foral, en ocasions la contradriu, i sempre l'enriqueix amb una casuística derivada de situacions locals. Els Establiments, Ordinacions o Capítols municipals poques vegades són tècnicament correctes, des d'una perspectiva actual. En ocasions, com fou habitual en tot el període històric anterior a les codificacions, són el resultat de l'agregació de disposicions d'èpoques diverses, encara que no sempre s'especifica aquesta circumstància. Quan no és així, semblen haver estat fets sense una planificació prèvia. Es presenten com una acumulació de normes sense estructura, només mitjanament ordenades, sovint reiteratives i fins i tot, de vegades, contradictòries. Esquemàticament i ordenar un material d'aquesta mena és prou difícil, però intentaré dreçar una panoràmica de la normativa municipal sobre els bestiaris, utilitzant unes poques col·leccions legislatives publicades. Es tracta de les Ordenances d'Alzira (Ribera Alta) de 1594, Algar (Camp de Morvedre) de 1610, El Boixar (Els Ports) de diferents anys dels segles XIV i XV, de Castelló de la Plana (Plana Alta) dels segles XIII al XVII, de Gandia (La Safor) de 1370, d'Ontinyent (Vall d'Albaida) de 1767 i de Vila-real (Plana Baixa) dels segles XIV al XVIII. Com que aquest conjunt documental no permet un acostament al tema des d'una perspectiva cronològica, car la major part dels textos són medievals i rarament arriben als segles XVII i XVIII, estudiaré en un altre apartat un conjunt d'ordenances del marquesat de Llombai, de 1613 fins a 1730, per tal d'analitzar les modificacions que van tenir lloc entre aquestes dates i el seu sentit.

Pel que fa a la prohibició genèrica d'introduir ramats en camps cultivats, observem dues normatives, que de vegades conviuen en un mateix ordenament: les que ho impedeixen si es fa algun mal, com la de Castelló de la Plana que resa "*que bèsties grosses ne pollins o pollines no gosen entrar on mal o dan facen, axí en regadiu com en sequà*" (Cast, LII), i les altres que ho prohibeixen en totes les circumstàncies: "*si bestiar algú, ab guarda o sens guarda, entrarà en vinya borrada o ab verema, o en blat, llegum o sembrat, o çafranat, de altri*" (Vila, 72). Òbviament, les primeres, gairebé sempre més primitives, són més permissives, puix que, excepció feta dels casos específics que apareixen regulats en altres rúbriques, l'ingrés dels bestiaris als camps no s'impedeix més que en els casos que provoquen danys. En tots els capítols analitzats, les disposicions d'aquesta mena només apareixen en regulacions antigues, generalment del segle XVI o anteriors i, quan aquesta circumstància pot ser documentada, apareixen substituïdes per normes més dures en èpoques posteriors, com, per exemple, el capítol CCXXV castellonenc, de 1666, que vetava la presència dels animals als conreus i a les cres. D'aquesta mena és la rúbrica ontinyentina de 1767 estatuïnt que "*ninguna persona pueda llevar ni apacentar cavallería mayor ni menor, buey, vaca, cerdo ni borrego, grandes o pequeños, por campos ajenos, sembrados, barbechos o plantados de árboles, regaderos de las huertas o brazales*" (Ont, 38).

Gairebé general era la prohibició del ramat a les hortes. En aquest cas, el moviment de les rابيرes plantejava un perill afegit: els danys a la infraestructura del reg. Aquells or-

denaments que impedièn la circulació dels animals als terrenys d'horta no solen incloure capítols específics sobre aquest tema, però de vegades podem llegir la prohibició a *“tota bèstia grossa que entrarà als orts ni en les céquies”* (Boix, XXXII), la de que passen *“per palafangues o séquies de marjals”* (Gand, 22) o imposant multes al *“bestiar gros o menut (que) entrarà en la céquia o travessarà aquella”* (Vila, 297). Normalment, com hem dit, les hortes eren un espai vedat a la presència dels ramats. Les ordinacions d'Alzira castigaven els amos de *“qualsevol animal que serà trobat en qualsevol part de dita horta o bovalar, o fora del bovalar”* (Alz, 5), encara que també consignen la vella regulació que precisava que havia de fer dany: *“qualsevol altra cavalcadura (...) que serà atrobat fent mal”* (Alz, 7). Als estatuts més antics, però, aquesta prohibició no era absoluta. Els capítols d'Alzira especificaven que *“si seran atrobats qualsevol bestiar llanar, cabriu o porcs, axí dins l'horta de dita vila com en lo bovalar, çò és en camps plantats de sis arbres ensús, panificats, guarets llaurats de dos relles, meses o calius”* (Alz, 13) incorrien en pena, però hem d'inferir que sí que podien pasturar en els guarets quan no es donava la circumstància d'haver estat llaurats, tenir messes (probablement rostolls) o tenir la terra molt seca, així com en els camps amb menys de sis arbres. Hi havia una certa llibertat de moviments, car els capítols especificaven que *“qualsevol veí habitador de dita vila pugua tenir i pasturar fins a trenta caps d'ovelles o cabres per camins o assagadors”* (Alz, 40), encara que no podem saber si de l'horta o, en general, del terme. En aquesta línia permissiva, un altre capítol especificava *“que si seran trobats qualsevol género de animal gros de nit pasturant en camp d'altri incult i erm, i que no tinga sis arbres, no pugua ser executat en pena alguna, puix no farà mal”* (Alz, 24). No queda clar si les terres d'horta queden incloses en els dos supòsits i, de fet, aquestes normes degueren provocar problemes d'interpretació, de forma que es reproduceix el vell criteri del mal. Els estatuts de Vila-real penaven *“algun bestiar gros o menut que serà atrobat en los horts de la vila”* (Vila, 104), però devien permetre, de forma limitada, l'ingrés als guarets si el propietari no manifestava la seua oposició assenyalant el camp amb canyes. Així prohibia *“que bestiar algú (...) no gos (...) entrar en blats renadius del terme los quals sien senyalats ab canyes”* (Vila, 103). Una norma semblant trobem, en època molt posterior, a Ontinyent: *“Desde primero de enero hasta el día de Nuestra Señora de Agosto, ningún particular se atreva a entrar en los bancales, vulgarmente dichos cultivas, que por lo común se señalan y deslindan con unas cañas”* (Ont, 36). Un ramat específic, el cabrum, tenia vedada la seua presència a les hortes, i en ocasions fins i tot al secà, de forma absoluta. Les ordinacions de Castelló de la Plana, tan permissives, com veurem immediatament, impedièn *“que null hom gos metre bestiar cabriu en l'orta ni en altre lloch on facen mal o dan (...) axí en lo regadiu com encara en lo sequà”* (Cast, CV i CCXXVII). Les cabres també eren vetades a Vila-real (Vila, 95), i a Gandia excepte per als carnisers (Gand, 27).

A Castelló de la Plana es permetia, de forma limitada, el pasturatge de ramat llanar al regadiu, ja que les ordinacions especificaven *“que cascun veí de la dita vila puxe metre per pèxer e pasturar dins lo regatiu de la dita vila L cabece de bestiar llanar”*, sempre i quan, seguint el vell criteri, no feren dany (Cast, III). Però, en el mateix capítol llegim que *“si los dits bestiar seran atrobats, sò és llanar e cabriu, dins los límits de la dita orta, pach les dites penes en doble”*, el que invita a pensar en una diferenciació entre regadiu i horta que no són en condicions de precisar. De tota manera aquesta norma fou limitada des del 1666, quan quedà prohibida la presència de tot bestiar a l'horta des de l'1 de maig fins el 31 de juliol (Cast, CCXXII). La presència de bestiar de qualsevol genere era absolutament prohibida a les *“heretats procurades”*, que eren potser, com hem vist en altres normatives, les assenyalades pels propietaris (Cast, CCXXIII). També els establiments de Gandia especificaven *“que cascun vehin (...) puxa tenir en la orta de la dita vila XXX ovelles o moltons”*, però aquesta regulació experimentà una modificació important el 1390, quan fou consentit que els camperols tinguessen només tres ovelles en heretat pròpia i, estranyament, fins a 30 cabres, també en els seus camps (Gand, 25).

Aquesta especificitat de la regulació ramadera a Castelló i a Gandia podria ser explicada potser pel fet de tractar-se d'importants i rics territoris agraris que disposaven, a més a més, d'extenses àrees de marjal amb pasturatges abundants. S'observa, però, com acabem de veure, una limitació d'aquests drets de pastura amb el transcurs del temps, més radical i primerenca a Gandia (zona d'agricultura molt més rica), i més limitada i tardana a Castelló. Hauria estat desitjable disposar d'ordinacions de data posterior, especialment del segle XVIII. Coneixem, però, de forma indirecta, a través d'una concòrdia signada amb Vila-real, la regulació de la ramaderia a Borriana a començaments del Set-cents. Podem llegir en aquest text, de 18 de setembre del 1714, que *"por quanto de tiempo inmemorial a esta parte se ha acostumbrado tolerar, en uno y otro término, rabeas para las crías, a saber es, en la villa de Borriana en los amargales y en la villa de Villarreal en los secanos, lo que es utiloso para el abasto y consumción de las yervas, empero de esta permisión se ha seguido los mismos inconvenientes que en los pares van referidos (es refereix als bous), y también de la permisión de ganado cabrío, lanar o cerdoso, talando, unos y otros, árboles, pinpollos, ingertos y los demás frutos"*. S'imposaven penes molt elevades, en la línia de les que estudiarem, més endavant, del marquesat de Llombai al segle XVIII, per l'entrada de bestiar en terra fructífera, i una regulació molt detallada dels danys soferts pels cereals, vinyes, oliveres, garrofers, moreres i fruiters (Vila, 348). El cas de Borriana, amb un paisatge agrari semblant al de Castelló en aquesta època, i en menor mesura també el de Vila-real, podria ser indicatiu dels canvis de la normativa en el Set-cents.

Pel que fa a la regulació de conreus específics, aquesta era molt dependent del sistema agrari concret de cada localitat, però de forma general gairebé totes les ordenances dediquen capítols especials als guarets, rostolls, blats, vinyes i conreus arboris. L'entrada en els camps de blat era absolutament prohibida, de vegades de forma insistent i reiterativa (Boix, II, III, IV, XXXIV, CXXIV i CLII). En altres ocasions s'especificaven les diferents situacions en que podia trobar-se la terra campà, com aquell capítol de Vila-real que puneix *"si bestiar entrarà en sembrat, o blat sembrat, o de garbera, o çafranat, o llegum de altri"* (Vila, 72). En ocasions es prohibia absolutament l'entrada en els guarets, impedit *"que en totes heretats e en tots temps de l'any que bestiar llanar entrarà en guaret"*, així com també porcs, egües i vaques (Cast, CLIII). Però aquesta norma castellanenca potser es referia als guarets treballats, puix que és contradictòria amb d'altres, fins i tot posteriors, que limiten aquesta prohibició *"de sol post en hora de tèrcia, e assò del primer dia de abril fins al jorn de Sant Miquel inclusive"* (Cast, CXXII) o si la terra és molla, per pluja o reg (Cast, CCXXVI). Aquesta norma és paral·lela a la de Vila-real que puneix *"tot bestiar gros o menut que entrarà dins cinch dies après que haurà plogut en guaret algú o rastoll de l'any"* (Vila, 74), o aquelles del Boixar que ho fan amb *"tota ramada de bestiar menut que entrarà en guareys d'altri après tres dies que haurà plogut"* (Boix, VIII) o amb *"tot bestiar qui entrarà en rostoll de altri un dia après que haurà plogut, de Sant Joan Bapista entrò Sant Miquel del mes de setembre"* (Boix, CVII). En ocasions, la prohibició de pasturar als rostolls era reduïda a *"bèstia grossa de qualsevol natura que sie"* (Boix, CXL), però, tot seguint la normativa foral, era més corrent que fos vedada l'entrada dels ramats o bèsties *"dementre que garbes o blat s'hi haie"* (Boix, X) o *"mentres hi haurà sellars o garberes"* (Vila, 94).

La prohibició de penetrar en conreus arbustius i arboris, en determinades situacions o en certes èpoques de l'any, era general. De vegades els animals de feina no podien entrar a pasturar en aquests camps mai. A Castelló de la Plana s'impedia *"que algú no gos metre bèsties cerres en negun temps de l'any en vinyes, mallols, figuerals, olivars ni garroferes"* (Cast, CXI). Una norma semblant era vigent a Gandia, on els establiments castigaven els amos de bovins *"e totes altres bèsties de civada que seran atrobades en vinyes d'altri"* (Gand, 23). Un capítol del Boixar sembla prohibir l'entrada de ramat en les vinyes en tot temps, ja que especifica *"tota ramada de bestiar que entrarà en llegums o en çeps"* (Boix, XXXVII). Però, llevat d'aquests casos, els ramats podien pasturar sempre en aquests

campes en algun moment de l'any o en alguna situació específica. Les ordinations de Castelló de la Plana només imposaven pena “*si seran atrobades en les vinyes del primer dia de febrer trò que sien veremades*” (Cast, XXXVIII, LII), període que experimentà alguns canvis: de l'1 de febrer fins a Tots Sants (Cast, CXXI) i de l'1 de març al 31 d'octubre, aquesta darrera data equivalent a Tots Sants, en 1666 (Cast, CCXXIII). El període de prohibició de les oliveres transcorria entre l'1 de setembre i el 15 d'abril (Cast, CXXI) i el de les garroferes del 15 de juliol al 31 d'octubre (Cast, CCXXIV). Malgrat això, altres capítols especifiquen la prohibició mentre hi haja fruit pendent (Cast, CCXIX, CCXXVII). Les dates de les prohibicions, encara que semblants, no sempre coincideixen en altres localitats. A Algar s'especificava “*del primer de març en avant (...) fins en tot lo mes de octubre*” (Alg, 13). A Alzira “*de quinze de febrer fins tot lo mes de setembre*” (Alz, 13). Altres normatives no consignaven dates sinó tan sols que la vinya fos ja veremada i no tingués encara brots (Vila, 72). Només a Algar s'especifica la quantia dels danys, distingint si el brot havia estat arrencat o menjat (Alg, 13). La resta devien deixar l'apreciació dels danys en mans del jutge o de perits. Aquesta quantificació era regulada, com veurem més endavant, de forma minuciosa al marquesat de Llombai.

La prohibició d'entrada en els camps arbrats, com ja hem vist en el cas de Castelló, era general. A Algar s'impedia “*que ningun ganado sia goçat entrar en heretat ahon hacha garroferes, ni altres arbres que tinguen fruit des del mes de juliol a tot lo mes de octubre*” (Alg, 14). A Alzira eren punits els bestiar “*fent dany en terres plantades de sis arbres ensús, axí llaurades com incultes, molles, caliuoses, sembrades o vinyes*” (Alz, 21). A Vila-real s'imposava pena “*si lo bestiar rosegara arbres de altri*” o si entrava en “*lloch plantat e fruit assaonat*” (Vila, 72), prohibició aquesta, “*mentres hi haurà fruits*”, que també trobem a Castelló (Cast, CCXIX), com ja hem assenyalat, i a Gandia (Gand, 51). En ocasions es regulen d'una forma especial els planters o plantacions recents. Gandia impedeix l'entrada de ramat als mallols (Gand, 51), Vila-real sí aquest “*entrarà en lloch on empelts o arbres sotils aurà*” (Vila, 72); a Alzira són imposades penes als amos de “*qualsevol animal que pasturant es capsarà algun empelt*” (Alz, 9). Les ordenances d'Ontinyent, les més tardanes de totes les analitzades, corroborant la hipòtesi d'un enduriment de la normativa en el Set-cents, prohibeixen “*que los ganados no puedan entrar en los bancales plantados de qualquier género de árboles que fuesen (...) que aunque no fuessen árboles los que hubiese plantados, si sólo redrojos de los que se acabaron, tampoco en este caso puedan entrar*” (Ont, 34).

Alguns animals rebien un tractament especial. Ja hem assenyalat la consideració que mereixien les cabres i el ramat de feina. Al terme de Castelló no podien entrar bous “*de persones strangers o altres bèsties grosses de hòmens stranys*” (Cast, XXXVIII) i les vaques eren vedades en algunes partides (Cast, CXVII). El recel envers els bovins es traduïa sovint en l'obligació de portar esquella que denunciés la seua presència: “*que tot bou porte esquella e aquella porte sonant*” (Vila, 140); “*los bueyes siempre deben ir con cencerro*” (Ont, 38). Aquesta obligació, al terme de Castelló s'estenia també a “*tot ramat de bestiar de cabriu o de llanar que sien de cent cabeses ensús*” (Cast, LXIII). A Gandia, només es permetien “*dues egües o dues vaques parideres e no pus*” (Gand, 29) i també s'ordenava “*que bous e vaques vagen lligats per arbrats al peu e a la banya*” (Gand, 57). A Alzira, els capítols manaven que “*ninguna persona pugua portar per l'horta o bovalar de dita vila sinó dos vaques i un serrer o dos bous de llaurada, ab que quant los portarà per dita horta o plantat de sis arbres ensús los haja de portar dels cabestres o embossats o en dos traves travats*” (Alz, 3). La tendència sembla que fou la d'eliminar completament aquests animals del paisatge agrari valencià, com veurem immediatament que s'esdevingué al marquesat de Llombai. A Vila-real van ser prohibits per una ordenança de 1627 (Vila, 327), norma presumiblement contravinguda, car hom tornà a dictar disposicions semblants el 1707 i, novament, el 1714, en la concòrdia, que hem al·ludit, entre Vila-real i Borriana. Aquesta darrera prohibia que “*ningún vezino ni terrateniente de ambas villas de Borriana y Villarreal, por sí ni por in-*

terpuesta persona, pueda usar para las labranças y cultivos de las tierras, de un término ni de otro, de bueyes ni de vacas" (Vila, 348) sota la gravíssima pena –la més alta de totes les que conec– de 25 £ de multa i la pèrdua de l'animal. En contra del que opinen alguns agraristes contemporanis i també els agrònoms del segle XVIII, massa fidels a les tècniques agrícoles de l'Europa continental i atlàntica, els bous, mal adaptats a l'agricultura intensiva de regadiu, eren considerats els més perillosos dels animals.

Els porcs mereixien una consideració semblant. A Castelló de la Plana només eren permesos en algunes partides i quedaven prohibits del primer d'abril a Tots Sants (*Cast, LI, XC*). A Vila-real, hom sancionava els qui els deixaven de nit o sense guarda i, a l'horta, eren prohibits "*de la festa de San Juan Batiste del mes de juny trò a la festa de Omnium Sanctorum*" (Vila, 124, 126, 128). Els establiments de Gandia, més restrictius, només autoritzaven el manteniment, en heretat pròpia, de dos porcs i una truja (*Gand, 28*). A Alzira, seguint el vell principi de castigar el dany, restava establert que "*qualsevol persona que trobarà porcs o tingués en son camp fent mal, si no portaran guarda puga matar aquells sens encorrimment de pena*" (*Alz, 33*).

Els bovalars i la muntanya constituïen el terreny de pastura per excel·lència, però fins i tot a aquest territori arribaven les limitacions. Als bovalars, òbviament, per constituir l'espai reservat als animals destinats a l'abastiment de carn de les localitats i, en ocasions, per a pasturar els ramats dels veïns. La muntanya, perquè, sobretot a les senyories, les seues pastures eren arrendades a ramaders forasters, sovint transhumants. Al Boixar aquest espai era lliure, però amb limitació numèrica: "*que tot qui sia de la vila o terme hi puixe tenir bestiar recental e tot bestiar de monyir esplet e ovelles manyeres sues e hi puixen tenir quaranta bèsties bacives de qualque condició sien*" (*Boix, XXV*). A Vila-real era prohibit el pas dels ramats pels camins de l'horta, permetint-se tan sols als camins reials i fins a 100 caps (*Vila, 145*). A Algar, els moviments del ramat havien de fer-se per camins molt concrets (*Alg, 15, 16*). La legislació més generosa era l'alzirenca, puix que les ordenances establien que "*en los marjals i muntanya puguen pasturar tants junts quants vullguen sens encorrimment de pena alguna*" (*Alz, 30*). A Gandia, hom especificava amb detall allò que s'havia d'entendre per muntanya, permetint-se que cada veí "*puxa tenir tantes ovelles o moltons com tenir voldrà ne podrà, tenint aquelles tan solament de la muntanya de Beniopa ensús vés la muntanya del castell de Bayrent a enllà vés Exereses, e de les muntanyes e vertents de Sent Anna a enllà*" (*Gand, 26*).

I.a regulació del bestiar al marquesat de Llombai (1613-1730)

Malgrat que en l'apartat antecedent hem pogut documentar l'enduriment de la normativa sobre els bestiaris als segles XVII i XVIII, només hem pogut utilitzar documentació fragmentària. L'estudi detallat de les ordenances del marquesat de Llombai, conservades a l'arxiu dels ducs d'Osuna (AHN), de 1613, 1642, 1700, 1721 i 1730 ens permetrà afinar aquesta anàlisi. L'abundància de textos, en aquest cas, ve limitada pel seu àmbit geogràfic local, però la normativa del marquesat corrobora tendències que ja hem observat i, en aquest sentit, pot ser útil per a precisar la cronologia i el sentit de l'evolució legislativa. És poc, encara, el que sabem de les transformacions agràries en aquest territori, però coneixem que, almenys durant la segona meitat del segle XVII i la primera del XVIII (que és el període cobert per les ordenances), es van estendre considerablement alguns conreus comercials, fonamentalment la morera en el regadiu i la vinya en el secà (M. ARDIT, 1993, I, 183-186; B. PERIS i V. CLIMENT, 1985).

Les ordinacions de Catadau (un dels quatre pobles del marquesat) del 1613, úniques conservades d'aquesta data, són molt imprecises i arcaïques, però, mancat de documentació, no puc assegurar si reproduïen costums anteriors, d'època morisca, encara que és

probable. Mantenim bàsicament el criteri foral que s'ha de reparar el mal fet pels animals, tot i permetent l'entrada dels ramats als camps en temps de fruits "*ningú sia gosat portar ganado algú (...) sinó de les coygudes amunt*" (Llomb, 1613, 6), manant que els pastors forasters o herbejants "*no puguen entrar de les coygudes en avall*" (Llomb, 1613, 22), tot i castigant la contravenció amb multes monetàries, de quantia variable segons el nombre de caps i la degolla d'una res. Pel que fa a conreus específics, només és vedada l'entrada d'animals en les vinyes brotades (Llomb, 1613, 16). No hi ha una sola rúbrica que tracte la problemàtica de l'horta. La permanència d'animals solts, i sense pastor, en la muntanya queda prohibida "*en temps que y aurà sembrats*" (Llomb, 1613, 17). Pel que fa als bous i vaques –contra els que, com hem vist, tantes prevencions hi havia–, només s'ordena que ningú "*no pugui portar aquelles sense esquella que sone de nit y que no vaja tapada y sense qui la guie*" (Llomb, 1613, 18).

Només trenta anys després, el 1642, la normativa es fa més precisa i més dura. Desapareix per a sempre la diferenciació de les terres abans i després de les collites. Els animals majors, que les ordinations anomenen animals, tot i diferenciant-los del *ganado* –sempre en aquesta forma castellanitzada–, queden prohibits en tots els camps (Llomb, 1642, 5). Per primera vegada apareix regulada la presència d'animals i ramat a les hortes. Els seus moviments són limitats, de forma genèrica, ordenant "*que ningú sia gosat de portar ningun género de animals solts per la orta*" (Llomb, 1642, 37); regulació que reproduïxen les ordinations posteriors. Hom mana que "*ningun género de ganado, axí llanar com cabriu, sia gosat d'entrar a pasturar en les ortes*" (Llomb, 1642, 7). Queda prohibida l'entrada en els guarets "*que ningú sia gosat entrar en guarets de altre, axí en les ortes com en los secans*" (Llomb, 1642, 30), així com en els rostolls, separant-se, en aquest cas, tant de la regulació foral com de la normativa usual que hem vist per altres establiments, car és castigat tant aquell "*qu'entrarà a pasturar ab animal major en rostolls de forment avent-i garbes (...) axí en les ortes com en los secans*" i amb penes superiors "*si serà ganado menut*", com el que ho farà "*quant no y haurà garbes*" (Llomb, 1642, 18).

Els conreus arbustius i arboris són regulats de forma molt detallada, superior a la de totes les ordenances examinades anteriorment. Queda prohibit de pasturar en les vinyes "*en temps que y aurà raïm*" (Llomb, 1642, 23); però els capítols següents distingeixen, a fi de regular les multes i penes aplicables, les vinyes veremades, podades, el mallol de primer any, de segon i de tercer i la vinya brotada (Llomb, 1642, 24, 25, 26, 27). En la mateixa línia que altres normatives ja examinades, no es pot "*pasturar daball de abres, axí oliveres com garroferes i figueres quant y aurà fruit*" (Llomb, 1642, 29), però també es castiga "*qualsevol que rosegarà o pasturarà abres de altre, axí oliveres com garroferes, moreres, figueres y altres abres fruytals, encara que no hagen fruyts*" (Llomb, 1642, 36). Les oliveres i les figueres, a efectes de la multa aplicable, són regulades en capítols separats (Llomb, 1642, 31, 34). Igual com feien els capítols del 1613, és ordenat que "*ningú sia gosat de dexar ningun género de animals a soles en les montanyes sens pastor en temps que y aurà sembrats así en los secans com en les ortes*" (Llomb, 1642, 38).

Les Ordinations del 1642 van fixar de forma pràcticament definitiva la normativa sobre els bestiaris al marquesat de Llombai durant el període analitzat. Les diferències que hi observem són, en línies generals, de detall. Les de 1700 i 1721 reproduïxen de forma prou fidel, però no exacta, les normes de 1642. Les de 1730 aporten la novetat fonamental d'una estructuració temàtica que era absent a les anteriors, essent, per això, molt millors tècnicament. Les diferències, quan n'hi ha, són bàsicament de dos tipus: agreujament i pujada de les multes, de vegades considerable, i augment de les prohibicions. El cabrum, al que no es feia cap referència en 1642, queda vedat a tot camp de sembradura "*aunque sea de secano*" als capítols de 1721 (Llomb, 1721, 6), prohibició que s'amplia, el 1730, a "*ningún género de ganado lanar ni cabrío*" (Llomb, 1730, 4). La regulació de l'entrada en els guarets, que en les ordinations anteriors s'expressava de forma tan imprecisa i general que

podia interpretar-se per l'historiador actual com una prohibició absoluta, és detallada millor el 1730, quedant en termes semblants al d'altres examinades: “*Que ningún ganado lanar ni cabrío pueda entrar en barbecho antes que den las ocho de la mañana, ni en tiempo que esté la tierra entreseca, dicho vulgarmente caliu, ni tampoco ha de poder entrar en los campos quando esté llovida o regada, hasta que esté corriente que se pueda labrar*” (Llomb, 1730, 9). Pel que fa a l'entrada en les vinyes, el 1730 desapareix la detallada casuística anteriorment examinada, substituïda per les tradicionals prohibicions per temps de calendari, mantenint-se tan sols pel que fa als mallols: “*Que ningún género de ganado lanar ni cabrío, ni caballerías maiores ni menores, pueda entrar a pasar en las viñas desde el 4 de marzo hasta el día de Todos los Santos (...) y si fuere majuelo no han de poder entrar en ningún tiempo del año hasta que tengan quatro años cumplidos los majuelos*”, però quedava vedat al cabrum en tot temps de l'any (Llomb, 1730, 7). Els ramats transhumants o simplement forasters no havien estat objecte de cap referència específica fins a les ordenances de 1721. Aquestes castigaven els propietaris de “*qualquier ganado forastero que se encontrase dentro del término del marquesado, ya paciendo las yervas o ya aviendo entrado por otro fin*” amb la incautació de 8 caps i la degolla d'una res, si era de dia, o la incautació de 18 caps i la mateixa degolla si era de nit (Llomb, 1721, 66). Els capítols de 1730 aclareixen: “*como no sea de arbujantes que pagan la yerva*” (Llomb, 1730, 14). Igual com havíem vist que s'esdevingué a Vila-real i a Borriana, els bous i les vaques acabaren essent prohibits al marquesat de Llombai. I es primeres ordenances on apareix aquesta prohibició són les de 1700, que només permeten la seua presència “*si sols per a beure o per a passar per los caminos públichs*” (Llomb, Gov 1700), baix la multa de 25 £. Les de 1721 especifiquen “*que ninguna persona pueda tener bueyes ni vacas*” (Llomb, 1721, 52) i les de 1730 afegeixen que incorriran en la mateixa pena “*aunque no se les hallen ni prendan dentro de dichos términos, como se prueve haverlos tenido después de la publicación de los presentes capitulos*” (Llomb, 1730, 12). El seu trànsit era restringit, també des de 1700 als camins reials, i l'aturada a dos llocs molt precisos, “*les Fontanelles i la cassetta de l'aygua*” (Llomb, Gov 1700, 1721, 53), amb una altra multa de 25 £ en cas de contravenció. A les penalitzacions anteriors, els capítols de 1730 afegien una multa de 10 £ si hi romanien més de dos dies (Llomb, 1730, 13).

L'anàlisi de les ordenances del marquesat de Llombai ratifica, doncs, l'augment de les limitacions imposades als bestiaris com a conseqüència del desenvolupament agrari. En contrast amb altres sistemes europeus, els agricultors valencians, enfrontats a un dilema de difícil solució, van escollir l'enfrontament amb la ramaderia, no per rutina i tradicionalisme, ja que hem vist com les ordenances eren canviants en l'espai i en el temps, sinó perquè els avantatges que podien haver tret d'uns bestiaris més abundants no compensaven els mals que els animals i els ramats podien causar a una agricultura intensiva i d'infraestructura delicada. Potser els mancaren els capitals per tal d'emprendre tancaments massius, com s'esdevingué a Anglaterra, però potser també haguessen estat antieconòmics en el secà i incompatibles amb les servituds comunitàries que imposava el manteniment de la infraestructura del reg i el seu funcionament. Els “*tancaments*” institucionals, únics que van assajar, instauraren un peculiar equilibri, contradictori i inestable, però que va permetre un desenvolupament agrícola indubtable.

Abreviatures i fonts

Quan no consignem data, els capítols són de diferents anys, encara que els més antics solen ser dels segles XIII-XIV

Alz: Capítols per a la guarda de la vila d'Alzira (1594), dins F. Gil-T. Peris, 306-312.

Alg: Capítols de la baronia d'Algar (1610), dins J. M. Iborra (1981), 375-380.

Boix: Establiments de la vila del Boixar, dins J. F. Mira (1973), 191-195.

- Cast*: Llibre d'Ordinacions de la vila de Castelló de la Plana, ed. de L. Revest (1957).
- Gand*: Llibre d'establiments de Gandia (1370), ed. de F. Garcia (1987).
- Llomb, 1613*: Capítols e ordinacions concernents al bon règim y govern del loch de Catadau. (AHN, Osuna, llig. 722, exp. 6, 14).
- Llomb, 1642*: Ordinacions de clams per a custòdia y guarda de les ortes i secans, al bon regiment del present marquesat de Llonbai (AHN, Osuna, llig. 689, exp. 2, s/f).
- Llomb, 1700*: Ordinacions de clams per a custòdia y guarda de les ortes y secans, al bon regiment del present marquesat de Llombay (AHN, Osuna, llig. 1.021, exp. 57, fols. 234v- 237v).
- Llomb, Gov 1700*: Ordinacions per al govern del marquesat de Lonbai (AHN, Osuna, llig. 1.021, exp. 57, fols. 228v-230r).
- Llomb, 1721*: Ordinaciones de penas para custodia y guarda de las huertas y secanos y para el buen régimen del marquesado de Lombay (AHN, Osuna, llig. 1.334, exp. 1, s/f).
- Llomb, 1730*: Ordinaciones de penas para custodia y guardia de las huertas y secanos y buen regimiento del marquesado de Lombay (AHN, Osuna, llig. 1.334, exp. 1, s/f).
- Ont*: Ordenanzas para el buen régimen y gobierno de la villa de Onteniente (1767), dins A. Bernabeu-E. LLIN (1985), Apèndix.
- Vila*: Ordenacions i Estatuts de Vilarreal, edició de Josep Ma. Doñate (1982).

Bibliografia

- ARDIT LUCAS, Manuel (1987): "Expulsió dels moriscos i creixement agrari al País Valencià", *Afers*, 5-6, 273-316.
- ARDIT LUCAS, Manuel (1992): "Burguesia urbana i patrimoni agrari. Les propietats rústiques de Salvador Oliag i Canet (1858-1865)", *Saitabi*, XLII, 7-17.
- ARDIT LUCAS, Manuel (1993): *Els homes i la terra del País Valencià (segles XVI-XVIII)*, Barcelona, Curial.
- BERNABEU MESTRE, Josep i LLIN, Enric (1985): *Camperols, menestrals i privilegiats. Ontinyent, 1735-1802*, Ontinyent, Ajuntament d'Ontinyent.
- CASEY, James (1979): *El regne de València al segle XVII*, Barcelona, Curial.
- CASEY, James (1982): "Structure et développement de l'agriculture de Valence à l'époque moderne, 1500-1700", dins J. Goy i E. Le Roy Ladurie: *Prestations paysannes, dîmes, rente foncière et mouvement de la production agricole à l'époque préindustrielle*, I, 329-339, París-L'Ilaia, Mouton.
- CASTAN ESTEBAN, José Luis (1991): *La ganadería del País Valenciano durante la época foral moderna. Aproximación a su estudio*, València, treball inèdit.
- DOÑATE SEBASTIA, Josep M^a (1982): "Ordenacions i Estatuts de Vilarreal", dins *Datos para la historia de Villarreal*, IV, 67-233, Vila-real, Ajuntament de Vila-real.
- FORI REGNI VALENTIAE (1547-1548): Compilació de Francesc Joan Pastor, València, Joan Mey.
- FURS DE VALENCIA (1970): A cura de Germà Colom i Arcadi Garcia, vol. I, Barcelona, Barcino.
- GARCÍA CÁRCEL, Ricardo (1977): "La ganadería valenciana en el siglo XVI", *Saitabi*, XXVII, 79-102.
- GARCÍA-OLIVER GARCIA, Ferran (1987): *Llibre d'establiments de Gandia. Imatges i missatges en una vila medieval*, Gandia, Ajuntament de Gandia.
- GIL SAURA, Encarnació i PERIS ALBENTOSA, Tomàs (1986): "Una reglamentació jurídica per la vigilància de l'espai agrícola: els «capítols per a la guarda» del terme d'Alzira (1594)", *Al-Gezira*, 2, 295-312.
- LE FLEM, J. P. (1972): "Las cuentas de la Mesta (1510-1709)", *Moneda y Crédito*, 121, 23-104.
- IBORRA LERMA, José Manuel (1981): *Realengo y señorío en el Camp de Morvedre*, Sagunt, Caja de Ahorros y Socorros de Sagunto.

- MELIÀ TENA, Casimir (1978): *L'economia del regne de València segons Cavanilles*, València, L'Estel.
- MIRA CASTERÀ, Joan F. (1973): "Establiments de la vila del Boixar. Ensayo de análisis cronológico de las ordenanzas de una villa medieval valenciana", *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, IX, 185-210.
- PERIS GIL, Bàrbara M. i CLIMENT FERRANDO, Vicent (1985): "Propietat i cultius a Catabau: el llibre padró de 1756", *Al-Gezira*, 1, 167-184.
- PIQUERAS HABÀ, Juan i SANCHIS DEUSA, Carmen (1990): "La trashumancia ibérico-valenciana en la Edad Moderna", *Saitabi*, XL, 197-209.
- REVEST CORZO, Lluís (1957): *Libre de Ordinacions de la vila de Castelló de la Plana*, Castelló, Societat Castellonenca de Cultura.